

BİLİM
VE
SANAT
VAKFI

D-619

B ü t
t e n

1999/46

Bülten'den

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla

A'râf Suresi

3. Rabbinizden size indirilene (Kur'an'a) uyun. O'ndan başkasını dostlar edinip peşlerine düşmeyin. Ne kadar az öğüt tutuyorsunuz !
4. Biz nice memleketler (ahalisini) helak ettik. Azabımız onlara geceleyin yahut gündüz istirahat ederlerken geldi.
5. Onlara azabımız geldiğinde: "Biz gerçekten zalimler idik" demelerinden başka çağırışları olmadı.

Ankebût Suresi

40. Nitekim onlardan her birini günahları sebebiyle suç üstü yakaladık: Kiminin üzerine taşlar savuran rüzgarlar gönderdik, kimini korkunç bir ses yakaladı, kimini yerin dibine geçirdik, kimini de suda boğduk. Allah onlara zulmetmiyor, asıl onlar kendilerine yazık ediyorlardı.
41. Allah'tan başka dost edinenlerin durumu, kendine yuva yapan örümceğin durumu gibidir. Halbuki, evlerin en çürüğü, şüphesiz örümcek yuvasıdır. Keşke bilselerdi.

'Maksadı aşan ayetler' olamayacağına göre yukarıdaki 7. surenin 3., 7. surenin 4. ve 7. surenin 5. ayetleriyle, 29. surenin 40 ve 41. ayetlerini mealen yani yorum-suz olarak yayınlıyoruz.

Bizleri 'başkaldıran' sonra da 'Vah bize! Biz gerçekten zalim kimselerdik!' diyenlerden eyleme dualarımızla, deprem felaketinde ölen tüm kardeşlerimize Allah'tan rahmet, yakınlarına sabr-ı cemiller diliyoruz.

Yayın Kurulu

**BİLİM
VE
SANAT
VAKFI**
Bülten

EYLÜL-EKİM 1999
Yıl 9 Sayı 46
Yayın Kurulu; Ali Polat, Ali Pulcu,
Burçin Gökgez, Salih Pulcu,
Seyyid Ahmet Işkın
Millet Cad. Gülşen Apt. No. 19/4
Yusufopaşa/Aksaray/İstanbul
Tel: 0212. 589 15 76
Faks: 0212. 589 15 48
e-mail: bsv@bisav.org.tr
Ücretsizdir. İki ayda bir yayınlanır.

İÇİNDEKİLER	
BÜLTEN	
Faaliyetler	İzlenimler
Mısır Konuşmaları	Gökten üç tuğla düşmüş
1999 Kır Gezisi	Özel Ek: Deprem Yazıları
1999 Yaz Seminerleri Yapıldı	17 Ağustos 1999 Depremi Yazıları
1999-2000 Seminer Programı	MECMUA
Yayınlar	

BİLİM
VE
SANAT
VAKFI

M e c
m u a

1999/9

İÇİNDEKİLER

Birinci Dünya Savaşı'nda İngiltere'nin
Ortaoğu Stratejileri
HALİT ÖZKAN
3

Osmanlı İmparatorluğu ve Kapitalist Dünya Ekonomisi:
Biraz Araştırma Sorusu
İMANUEL WALLERSTEIN
Ter: Ebru Afat
16

Hadis Literatüründe İsnad
CEMİLE SEVKET
Ter: Mehmet Özşanel
23

Dergi Tanıtımı: FIKRIYAT
Bir Dergi Yahut Bir Fikir ve
Eylem Çabası
HALİL İBRAHİM YENİGÜN
28

Hadis Literatüründe İsnad

Cemile Seyker

İsnad, Caetani'nin iddia ettiği² gibi Arapların yabancı olduğu bir şey değildi, bilakis İslâm öncesi dönemde bazı edebi mahsüllerin, hatta şiir naklinin bir aracı olarak kullanılmıştı³. Hadis literatüründe ise isnad zirvesine ulaşmıştır. İsnad, İslâm'ın temel hukuki kaynaklarından biri olarak hizmet gören sünnetin tevsikinde kullanılmıştır. Bundan dolayı isnadın, sünnet malzemesiyle son derece yakından ilgili olması hasebiyle dini ilimlerin bir parçası⁴ ve İslâm toplumunun bir övünç kaynağı⁵ haline gelmesi tabiidir. Horasan'ın meşhur muhaddisi Abdullah b. el-Mübârek (v. 181/797)'in şöyle dediği nakledilmiştir: "İsnad dinin bir parçasıdır. O olmasaydı, dileyen dilediğini söylerdi"⁶. Muhammed b. Sîrîn (v. 110/730)'in de kaynaklarda şöyle söylediği nakledilmektedir: "Gerçekten bu ilim dindir. Öyleyse dininizi kimden aldığınıza dikkat ediniz"⁷. İsnadın başlaması, sened ve metnin değerlendirilmesi babında ilmü'l-cerh ve't-ta'dîl gibi emsalsiz bir ilmin doğmasına vesile olmuştur⁸. Konuyla ilgili eserler telif edilirken Kitabü's-sikât, Kitabü'l-ilel, Kitabü'd-duafâ, Kitabü't-târîh gibi birçok başlık kullanılmıştır⁹.

Bugün elimizde bulunan malzemeler, bu yöndeki ilk adımın, Hz. Peygamber (s.a.)'in sünnet ve hadislerini öğrenip nakletme üzerinde yoğunlaşan faaliyetlerin tabii bir sonucu olarak daha onun hayatında atıl-

dığını göstermektedir¹⁰. Kendilerine bu hadisler ulaşan kimseler nakledenlerin doğruluğuna inandıkları sürece¹¹ bunların bizzat Hz. Peygamber'den nakledilmiş olup olmadığını asla sormadılar¹². Hz. Peygamber'in vefatından sonra ilk halife Hz. Ebu Bekir mesele üzerinde hassasiyetle durdu¹³. Rivayete göre el-Hâkim en-Nisâbü'rî şöyle söylemiştir: "Hz. Peygamber'e, yalan bir söz isnad etmekten sakınan ilk kişi Hz. Ebu Bekir'dir"¹⁴. Onun hadislerin kabulünde gösterdiği bu ihtiyatlı tavır, diğer halifeler¹⁵ ve takip eden nesiller tarafından da sürdürüldü¹⁶. Öyle görünüyor ki onlar hadis tenkitlerini Kur'an¹⁷ ve sünnet esaslarına dayandırıyorlardı¹⁸. Bu sebeple ravilerin tenkit ve değerlendirilmesi de yüce bir gaye adına¹⁹ herhangi bir endişe ya da imtiyaz olmaksızın gerçekleşiyordu²⁰. Ancak Hz. Ali'nin hilafetinden önce ve sonra zuhur eden siyasi karışıklıklar sonucu büyük miktarda mevzu hadis ortaya çıktı. O zaman İbn Sîrîn ve es-Sevrî'nin ifadelerinden de anlaşılacağı üzere isnad birinci derecede önem kazandı. İbn Sîrîn'in şöyle dediği nakledilir: "Bize râvîlerinizin ismini bildirin. Bakalım, eğer ehl-i sünnetten iseler rivayetleri kabul edilir, ehl-i bid'atten iseler rivayetleri reddedilir"²¹. es-Sevrî (v. 163/779)'nin de şöyle söylediği bildirilmektedir: "Râvîler yalan söylemeye başlayınca, biz de tarih metoduna başvurarak onları kontrol et-

me yoluna gittik"²². Büyük ihtimalle es-Sevrî bu sözüyle, râvînin diğeriyle ilişkisinin tarihen ispat edilip edilemeyeceğinin araştırılması metoduna işaret etmektedir.

Müslüman alimler genelde isnada duyulan ilginin üçüncü halife Osman b. Affan'ın şehid edilmesinden sonra başladığı kanaatindedirler²³.

Oryantalistler arasında ise hadis literatüründe isnadın ne zaman başladığı konusunda görüş ayrılığı bulunmaktadır. J. Schacht isnadın başlangıcı olarak hicri 126 tarihini verir²⁴, Robson hicri birinci asrın ortalarını²⁵, Horovitz ise birinci asrın üçüncü çeyreğini gösterir²⁶. Sezgin de ez-Zühri (v. 125)'nin devrini isnadın başlangıç tarihi olarak kabul eder²⁷. Göldziher ise isnadın Hz. Peygamber'in ölümünden sonra ortaya çıktığını söylemektedir²⁸.

Onların kanaatleri öyle anlaşılıyor ki, evâil rivayetlerine* veya İbn Sîrîn'in biraz önce zikredilen sözüne dayanmaktadır. Konu üzerinde yapılmış çalışmaların en yenileri Juynboll ve Van Ess'in çalışmalarıdır. Van Ess belli bazı rivayetlere dayanarak, isnadın Hz. Osman'ın şehadetinden sonra başladığı kanaatine varmıştır²⁹. Juynboll'un kanaatine göre ise isnad birinci asrın yetmişli yıllarında, Abdullah b. ez-Zübeyr ile Emeviler arasındaki mücadele esnasında başlamıştır³⁰. O, Van Ess'in karşı delilini başka bir makalede³¹ çürütmekte ve İslâm'da sistematik rical tenkidinin hicri 130 tarihlerinde başladığını belirtmektedir³². Bununla birlikte evâil rivayetlerinin muayyen bir maksada yönelik bir tarihlendirmeye gitme konusunda kesinliğe sahip olmadığını düşünmek için sebepler bulunmaktadır³³. Kaynaklar konuyla ilgili birçok rivayet zikretmektedir: I-Bunlardan biri şöyle der: "İsnad Muhtar (v. 67/686) zamanında araştırılıp so-

rumaya başlandı"³⁴. II- "eş-Şa'bi (v. 103/700) isnadı ilk araştıran kimseydi"³⁵. III- "İbn Sîrîn ricalî ilk tenkid eden kimseydi"³⁶. IV- "ez-Zühri ricalî isnadda ilk zikreden kimseydi"³⁷. Bundan anlaşılıyor ki isnadın kullanılmasıyla ilgili ciddi ve düzenli çabalar farklı mekanlarda ve farklı zamanlarda cereyan ediyordu. Kaynakların bildirdiği üzere hadis uydu- rulmasına sebep teşkil eden en ciddi fitne, (Emevi halifesi) Abdülmelik ile Abdullah b. ez-Zübeyr arasında zuhur eden fitneden daha önce ortaya çıkmıştı. Şüphe yok ki bu olayın İslâm tarihi üzerinde ciddi etkileri olmuş ve muhaddisler ondan sonra isnad konusunda daha dikkatli davranmaya başlamışlardır. Fakat bu hiç bir zaman isnadın ilk dönemde kullanılmadığı anlamına gelmemektedir.

Bu konuda farklı pek çok görüşün bulunması mevcut malzemeye daha dikkatli bir bakış gerektirmektedir. İbn Cüreyc (v. 150/767), Şu'be b. el-Haccac (v. 160/776) ve es-Sevrî (v. 163/779) gibi hadis otoriteleri isnad-daki râvîlerin³⁸ şahsi özellikleri, kronolojik durumları vb. açısından bir derecelendirme ve hallerinin araştırılması için bir takım kurallar geliştirdiler. Bu kurallar Yahya b. Saîd (v. 198/813), Abdurrahman b. Mehdî (v. 198/813) ve daha sonra onları takiben İbn Râhveyh (v. 238/852), İbn Hanbel (v. 241/855), Yahya b. Maîn (v. 233/852), Ali b. el-Medîni (v. 234/848) gibi münekkitler sayesinde mükemmel hale getirildi³⁹.

Hadis otoriteleri rivayetlerin ayıklanmasında sadece geleneksel tasnif sistemine göre isnadı değerlendirmekle kalmadılar, aynı zamanda muhtevanın genel tabiatına dayanan bir takım genel kategoriler de geliştirdiler⁴⁰. Muhtevanın edebî üslubu ve rivayet istihlâhlarının dakikliği de hadislerin ayıklanmasında

pay sahibi oldu⁴¹. Bazen sahih bir rivayeti sahtesinden ayırmak az veya çok bir sezgi meselesi addedildi⁴².

Şurası muhakkak ki isnad terminolojisi gelişmeye devam etti, fakat şahsi tercihler de önemli bir rol oynadı. Nitekim her aşamada kullanılabilir ölçüde vâzih bir isnad terimleri sistemi yoktu. Bir isnadda genellikle kullanılan kelimeler *an*, *ze'ame*, *beleğa*, *zekera*, *enbe'e*, *haddese* ve *ahbera* idi⁴³. Sahabe tarafından da kullanılmış olan *beleğa*, *an* gibi bazı kelimeler, hicri birinci asırda hadis kaynakları veya muhtevası açısından kesinlik ifade etmemeye başladı ve daha sonra bunların kullanımına bazı muhaddisler tarafından karşı çıkıldı⁴⁴. Bu yüzden bu terimlerin benimsenmesi bazen bunları kullananların otoritesine bağlandı. *Muvatta'*nda *beleğanî* terimini serbestçe kullanan İmam Malik'in durumu böyledir. Süfyan b. Uyeyne'nin, Malik tarafından kullanılan *beleğanî* lafzı sağlam

bir isnada denktir⁴⁵, dediği nakledilmiştir. Aynı şey, ilk muhaddisler tarafından kullanılmış olmasına rağmen bazı zimni şüpheler sebebiyle kullanılır olmaktan çıkan *ze'ame* ve *zekera* gibi terimler için de geçerlidir. ez-Zühri tarafından kabul ve temsil edildiği üzere, hicri ikinci asırdaki muhaddisler, özellikle mükâtebe, icazet ve münâveleden ibaret olan üç rivayet metodunu içine alacak şekilde *ahberanâ* ve *haddesenâ* terimlerini tercihe yöneldiler⁴⁶. Bununla birlikte şunu belirtmek gerekir ki, râvinin hadisi, muhaddislerce kullanılan yerleşik bir metod vasıtasıyla güvenilir bir râvîden aldığına açık bir gösterge (delil) olmak üzere râvî zincirindeki *haddesenâ* ve *ahberanâ* terimlerine büyük önem atfedilmeye başlandı. Bu önem eş-Şa'bî'ye nispet edilen muhtelif alıntılardan da anlaşılabilir. Bu rivayetlerden birinde o şöyle diyor: "İçinde *haddesenâ* ve *ahberanâ* geçmeyen her isnad, besin değeri olmayan yiyecek gibidir"⁴⁷.

KISALTMALAR VE BİBLİYOGRAFYA

Abbott: Abbott, Nabia, *Qur'anic Commentary and Tradition*, Chicago, 1967.

Accâc: el-Hatîb, Muhammed Accâc, *es-Sünne kable't-tedvîn*, Kahire, 1383/1963.

A'zamî: al-A'zamî, M. Mustafa, *Studies in Early Hadith Literature*, Indiana, 1978.

Buhârî: el-Buhârî, Muhammed b. İsmail (v. 256), *el-Câmiu's-sahih*, I-IX, Kahire, 1345.

Buhûs el-Umerî, Ekrem Ziya, *Buhûs fi târihi's-sünneti'l-müşerrafe*, Bağdat, 1387/1967.

Câmi: İbn Abdilber, Yûsuf b. Abdillâh (v. 463), *Câmiu beyânî'l-ilm*, I-II, Medine, ts.

Ebu Zûr'a: Ebu Zûr'a, Abdurrahman b. Amr ed-Dimeşkî (v. 281), *Târîhu Ebî Zûr'a*, thk. Şûkrullah Nimetullah el-Kûcânî, Dimeşk, 1980.

Fâsıl: er-Râmeihürmüzî, Hasan b. Abdirrah

man (v. 360), *el-Muhaddisu'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâî*, thk. Accâc el-Hatîb, Beyrut, 1391.

İlel A: Ahmed b. Hanbel, *Kitabû'l-ilel ve ma'rifeti'r-ricâl*, thk. T. Koçyiğit-İ. Cerrahoğlu, Ankara, 1963.

İmlâ: es-Sem'ânî, Abdülkerim b. Muhammed (v. 562), *Kitabû edebi'l-İmlâ*, thk. Max Weisweiler, Leiden, 1952.

Kâmil M: İbn Adiy, Abdullah b. Adiy (v. 365), *el-Kâmil fi duafâi'r-ricâl (Mukaddime)*, thk. Subhî es-Sâmerrâî, Bağdat, ts.

Keşf: Hacı Halife (v. 1067), *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, İstanbul, 1360-1362/1941-1943.

Kifâye: el-Hatîb el-Bağdâdî (v. 463), *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*, Medine, ts.

K. Ma'rife: el-Fesevî, Ya'kub b. Süfyan (v. 277), *Kitabû'l-ma'rife ve't-târîh*, I-III, thk. Ekrem Ziya el-Umerî, Bağdat, 1974-1976.

Mâce: İbn Mâce, Muhammed b. Yezid (v. 273), *Sünen*, Kahire, 1372/1952.

Ma'rife: el-Hâkim, Muhammed b. Abdillâh en-Nisâbüri (v. 405), *Ma'rifetü ulûmi'l-hadis*.

Mecrûhîn: İbn Hibban el-Büstî (v. 354), *Kıtabü'l-mecrûhîn*, thk. Mahmud İbrahim Zâid, I-III, Halep, 1396.

Medhal: el-Hâkim en-Nisâbüri (v. 405), *el-Medhal ilâ usûli'l-hadis*, thk. Robson, Londra, 1953.

Menhec: İtr, Nuruddin, *Menhecü'n-nakd fi ulûmi'l-hadis*, Dimeşk, 1401/1981.

Mesâdir: el-Esed, Nâsiruddin, *Mesâdiru's-şîri'l-câhilî*, Kahire, 1978.

Mevâhib: ez-Zürkânî, Muhammed b. Abdilbâkî (v. 1122), *Şerhu'l-Mevâhibi'l-edünniyye*, I-VIII, Kahire, 1291.

MST: Goldziher, Ignaz (v. 1921), *Muslim Studies*, II, London, 1971.

Müslim: Müslim b. el-Haccac (v. 261), *el-Câmiu's-sahih*, I-VIII, Kahire, 1329.

Muslim: Juyboll, G.H.A., *Muslim Tradition, Tradition studies in chronology, provenance and authorship of early hadith*, Cambridge, 1983.

Müsned H: İbn Hanbel (v. 241), *Müsned*, Kahire, 1313.

Nakd: el-A'zamî, M. Mustafa, *Menhe cü'n-nakd inde'l-muhaddisîn (Kitabü't-temyiz ile birlikte)*, Riyad, 1402/1982.

Nesâi: en-Nesâi, Ahmed b. Şuayb (v. 309), *Sünenü'n-Nesâi bi Şerhi Celâlidin es-Suyûtî*, I-VIII, Kahire, 1348/1930.

Risâle: el-Kettânî, Muhammed b. Ca'fer (v. 1345), *er-Risâletü'l-müstatrafe*, Beyrut, 1332.

KAYNAKLAR

- 1 "The Isnad in Hadith Literature", *Islamic Studies*, XXIV, 4 (1985), Islamic Research Institute, Islamabad, Pakistan.
- 2 Robson, "The isnad in Muslim Tradition", *Glasgow University Oriental Society Transactions*, XV (1955), 17.
- 3 Nâsiruddin el-Esed, *Mesâdiru's-şîri'l-câhilî*, (Kahire, 1978) 255 vd.; Mishna, the fathers, 446 cit.; Mustafa A'zamî, *Studies in Early Hadith Literature*, (Indiana, 1978), 212.
- 4 İbn Receb el-Hanbelî, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, (Bağdad, 1396), 88-89; *Ma'rife*, 6; Şeref, 41-42; *Mecrûhîn*, I, 21 vd.; *İmlâ*, 6; *Tedrib*, II, 159; *Kâmil M*, 101; *Fâsil*, 414.

Risâle S: eş-Şâfiî, Muhammed b. İdris (v. 203), *er-Risâle*, thk. M. Şakir, Kahire, 1940.

Şeref: el-Hatib el-Bağdâdî, *Şerefu ashâbi'l-hadis*, thk. Muhammed Saïd, Ankara, 1971.

Şerhu İlel: İbn Receb, Abdurrahman b. Ahmed el-Hanbelî (v. 795), *Şerhu İleli't-Tirmizî*, thk. Subhî Câsim el-Humeyd, Bağdat, 1396.

Siyer: ez-Zehebî, Muhammed b. Ahmed, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, Kahire, 1402.

Subhî: es-Sâlih, Subhî, *Ulûmü'l-hadis ve mustalahuhu*, Beyrut, 1965.

Takdime: İbn Ebî Hâtim er-Râzî (v. 327), *Takdimetü'l-ma'rife li Kitabî'l-cerh ve't-ta'dil*, Haydarabad, 1371/1952.

Târih: el-Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, I-XIV, Kahire, 1931.

Tedrib: es-Suyûtî, Celâluddin (v. 911), *Tedribu'r-râvî*, thk. Abdülvehhab Abdüllatif, I-II, Medine, 1392/1972.

Teh: İbn Hacer, Ahmed b. Ali (v. 852), *Tehzibü't-Tehzib*, I-XII, Haydarabad, 1325-1327.

Tez: ez-Zehebî, Muhammed b. Ahmed (v. 748), *Tezkiratü'l-huffaz*, I-IV, Beyrut, ts.

Tirmizî: Muhammed b. İsa (v. 279), *Sünenü't-Tirmizî*, I-V, Kahire.

Usûl: el-Hatib, Accâc, *Usûlü'l-hadis ve mustalahuhu*, Beyrut, 1395.

Vad'0 Felâte, Ömer b. Hasan, *el-Vad' fi'l-hadis*, I-III, Beyrut, 1401.

Zehebî: ez-Zehebî, Muhammed b. Ahmed (v. 748), *Târîhu'l-İslâm*, I-VI, Kahire, 1367/1948.

5 *Tedrib*, II, 159; *İmlâ*, 6; *Mevâhib*, V, 454; *Şerhu İlel*, 82; *Mecrûhîn*, I, 27.

6 *Ma'rife*, 6; *Mevâhib*, V, 453; *Şeref*, 41.

7 *Şeref*, 41.

8 Başlığında cerh ve ta'dil tabiri yer alan eski çalışmalar, İbrahim b. Ya'kub el-Cüzcânî (v. 259/873) ile daha sonraları İbn Ebî Hâtim (327/939) ve diğerleri tarafından takip edilen Ahmed b. Abdillâh el-İclî (v. 261/875)'nin eserleri olarak görülüyor. Hicri üçüncü asırdan önce (ismen) bir varlığa sahip görünmemekle birlikte bu asli terminolojinin anlamı muhaddislerle hiç de yabancı değildi.

9 Daha fazla ayrıntı için bk. *Keşf*, I, 582 vd.;

- Risâle*, 108 vd.; *Buhûs*, 68 vd.; *Menhec*, 91 vd.; *Usûl*, 260 vd.; es-Sehâvî, *el-İlân bi't-tevbîh*, Dimeşk, 1349; es-Sübki, *Kâide fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, Kahire, 1978.
- 10 *Fâsil*, 171; *Şeref*, 15; 17 ve diğer muhtelif yerler; *Câmi*, I, 39-40.
- 11 *İlel A*, I, 408; *Fâsil*, 235-236; *Ma'rife*, 14; *Kifâye*, 385.
- 12 Buhârî, ilm, I, 33; mezâlim, III, 177; Müslim, iman, I, 32; Nesâî, hacc, V, 143-144; Mâce, ikâme, I, 352-353; *Müsned H*, III, 297, V, 143.
- 13 Tirmizî, ferâiz, IV, 420; *Ma'rife*, 15; *Tez*, I, 2-3; *Risâle S*, 426, 431; *Nakd*, 10 vd.; *Vad'*, II, 20.
- 14 *Medhal*, 46.
- 15 Müslim, kasâme, V, 111-112; Mâce, tahâre, I, 183; *Mecrûhîn*, I, 36 vd.; *Vad'*, II, 20 vd.
- 16 *Mecrûhîn*, I, 36 vd.; *Vad'*, II, 22 vd.
- 17 II, 82.
- 18 *Mecrûhîn*, I, 17 vd., 60 vd.
- 19 *Şerhu İlel*, 76, 77 vd.; *Kifâye*, 42 vd.; *Mecrûhîn*, I, 18 vd.; *Fâsil*, 594.
- 20 *Şerhu İlel*, I, 75-76.
- 21 *Şerhu İlel*, 81; *Fâsil*, 208-209.
- 22 *Kâmil M*, 139; *Kifâye*, 119.
- 23 Accâc, 220-221; Subhî, 266; A'zamî, 216; ayrıca bk. Van Ess, "das Kitab al-irja des Hasan b. Muhammad b. al-Hanafîyya", *Arabica*, XXI (1974), 20 vd.; XXII (1975).
- 24 *Origins*, 36-37 krş. Robson, a.g.e., 20; *Buhûs*, 30 vd.; A'zamî, 217.
- 25 Robson, a.g.e., 21.
- 26 "Alter und Ursprung des Isnad", *Der Islam*, VIII (1918), 39 vd.
- 27 *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, 21, İstanbul, 1956.
- 28 *MST*, II, 22.
- * "Evvel" lafzıyla başlayıp, çeşitli konularda ilk olan husus ve kişileri bildiren hadis ya da haberler. Çevirenin notu.
- 29 Van Ess, a.g.e., 20 vd.
- 30 Juynboll, "The date of the great fitna", *Arabica*, XX, 1973, 142 vd. ayrıca aynı yazının şu eserine bk. *Muslim Tradition*, 17 vd, 75.
- 31 Juynboll, "...Excurses on the chronology of the concepts fitna and bid'a", *Jerusalem Studies* (Bu makalenin bir nüshasını bana göndermek nezaketinde bulunan Dr. Juynboll'a şükranlarımı arz ederim).
- 32 *Muslim Tradition*, 20.
- 33 İlk müsned müdevvini hakkında alimler arasındaki ihtilafları bildiren bir çok rivayet bulunmaktadır. el-Hâkim, et-Tayâlisî (204/819)'yi ilk müsned müdevvini olarak görmektedir (*Şerhu İlel*, 71; *Risâle*, 47). el-Hatib el-Bağdâdî ise ilk müsned müdevvini olarak Nuaym b. Hammad'ı göstermektedir (*Risâle*, 47; *Tedrib*, II, 154). İbn Adiy de Yahya b. Abdilhamid'in ilk müsned müdevvini olduğu kanaatinde dir (*Teh*, XI, 248; *Risâle*, 47; *Şerhu İlel*, 70; *Tedrib*, II, 154).
- 34 *Şerhu İlel*, 82-83.
- 35 *Fâsil*, 208.
- 36 İbn Receb, a.g.e., 82.
- 37 *Takdime*, 20; Zehebî, V, 148.
- 38 *Takdime*, 68, 163; *Mecrûhîn*, I, 46f.
- 39 İbn Hibban, a.g.e., I, 62; isnadın mukayeseli bir değerlendirmesi için bk. *Ma'rife*, 10 vd.; *Kifâye*, 397 vd.; Abbott, I, 47, 51 ve diğer muhtelif yerler; *MST*, II, 227d, 235. İlk tenkitler ve hadis tenkitçiliğinin gelişiminin bir hülâsası için bk. *Takdime*, 1 vd.; *Mecrûhîn*, I, 52 vd.; *Kifâye*, 101 vd.; *Câmi*, II, 150 vd.; *Usûl*, 261 vd.
- 40 *Takdime*, 10; *Kifâye*, 151 vd.
- 41 *Kifâye*, 189 vd.
- 42 *Kifâye*, 431; *Mevâhib*, 318; *Takdime*, 252, 349; *Siyer*, IX, 197; Ebu Zûr'a, I, 265.
- 43 Şunu belirtmek gerekir ki, bazı ilim adamları râvî zincirindeki bu lafızların şifahi rivayete delalet ettiği kanaatinde dirler (Margoliouth, "Omar's instructions to the Kadi", *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1910, 308; Mingana, *An important manuscript of Bukhari*, 21, 24). Gerçekte bu lafızlar ve özellikle had- desenâ lafzı, daha geniş bir anlamda kullanılmıştır ve sadece şifahi bir nakli belirtmekle kalmaz, aynı zamanda devrin telakkisine göre, bir kitaptan istinsah etme veya yazılı bir metin dikte etmeyi de içine alır (Buhârî, edeb, VIII, 7; Mâce, sadakat, II, 801; *Müsned H*, III, 297; Sprenger, "Notice of a copy of original text of Tabary", *Journal of Asiatic Society of Bengal*, XX, 1850, 108 vd.
- 44 *Târîh*, X, 400, 404.
- 45 *ed-Dibâcû'l-müzehheb*, I, 105.
- 46 *Takdime*, 274; *Tedrib*, II, 51; *Kifâye*, 305 ve diğer muhtelif yerler; *K. Ma'rife*, II, 823, 825 ve diğer muhtelif yerler.
- 47 *Şerhu İlel*, 269; *Kâmil M*, 127; *Kifâye*, 283; *Buhûs*, 36.